

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА С. СТАМБОЛОВА І УРЯДІВ НАРОДНО-ЛІБЕРАЛЬНОЇ «СТАМБОЛОВІСТСЬКОЇ» ПАРТІЇ БОЛГАРІЇ В ОЦІНЦІ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРІОДУ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних, він засновник національної держави, «балканський Бісмарк», патріот; для інших – тиран, узурпатор влади та вискочень. Але безперечним залишається той факт, що це талановита, непересічна й яскрава особистість з стрімкою вражаючою кар'єрою. Протягом 1873–1876 рр. С. Стамболов брав активну участь у національно-визвольних змаганнях проти османського панування, після здобуття Болгарією незалежності 1878 р. був депутатом III і IV Великих, а також I, II, IV, V, VI, VII Звичайних народних зборів, служив добровольцем в армії під час війни 1885 р. з Сербією, обіймав посаду голови парламенту (1884–1886 рр.), входив до складу Регентської ради (1886–1887 рр.), очолював уряд (1887–1894 рр.) і Народно-ліберальну «стамболовістську» партію (НЛП) у 1886–1895 рр.

С. Стамболов відомий як послідовний противник втручання у внутрішні справи Болгарії будь-якої з великих держав. Його принципова позиція під час політичної кризи 1886–1887 рр. не дозволила Росії забезпечити контроль над Князівством, встановивши там слухняну собі владу. Це не подобалося царю Александру III, який врешті-решт у листопаді 1886 р. пішов на розрив дипломатичних відносин з Софією. Надалі С. Стамболов намагався подолати міжнародну ізоляцію, в якій опинилася

Болгарії після обрання на її престол Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, вживав заходи, направлені на вирішення македонського питання шляхом пошуку компромісу з Портою, робив спроби налагодити взаємини з Санкт-Петербургом. Після його загибелі у 1895 р. НЛП деякий час продовжувала слідувати ідеалам колишнього лідера. Проте згодом вона була змушена пристосовуватися до нових реалій авторитарного режиму князя Фердинанда, поступившись старим принципам.

У російській дореволюційній історіографії зовнішня політика С. Стамболова на посаді члена Регентської ради і прем'єр-міністра, а також урядів НЛП практично не досліджувалася, а у не чисельних роботах¹, в яких ця тема порушувалася, діяльність «стамболовістів» оцінювалася однозначно негативно. Після Жовтня 1917 р. більшість російських вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії Болгарії. Змінилася тематика досліджень. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. цікавив радянських науковців переважно з точки зору розвитку революційного соціалістичного руху, класової боротьби, а також міжнародних відносин на Балканах. Історики-марксистичні почали критично ставитися до зовнішньої політики царського уряду, характеризуючи її як агресивну, експансивну та колоніальну по відношенню до країн Південно-Східної Європи. Це дозволило зробити переоцінку взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також діяльності С. Стамболова. Відповідальність за розрив дипломатичних відносин 1886 р. покладалася не лише на «стамболовістів», а й на російську дипломатію. Авторами визначалися помилки Російської імперії на міжнародній арені, а також засуджувалося її намагання перетворити Болгарію на слухняне знаряддя в своїх руках².

Метою даної роботи є аналіз досліджень радянських авторів, опублікованих у період сталінського режиму (1928–1953 рр.), де розкривається зовнішня політика С. Стамболова і урядів НЛП. До цього часу подібні спроби робилися лише О.С. Бейлісом, котрий 1948 р. опублікував історіографічний огляд російсько-болгарських відносин у 1880-х роках³, та деякими сучасними болгарськими вченими⁴, проте всі ці дослідження невичерпні.

У Радянському Союзі як державі, де наприкінці 1920-х років існував авторитарний режим, вплив влади на науку був поширеним явищем. Оцінки, що їх отримували історичні події на Балканах, визначалися міжнародним становищем СРСР, взаєминами Москви з країнами Південно-Східної Європи, а також внутрішньополітичною кон'юнктурою.

Значний вплив на вивчення теми мала книга «Дипломатія і війни царської Росії у XIX столітті»⁵, яку написав М.М. Покровський – заступник наркому освіти РРФСР, один із організаторів інституту історії Академії наук СРСР, голова Товариства істориків-марксистів. На думку автора, політика Петербурга на Балканах визначалася експансивними економічними інтересами та складала один із епізодів колоніалізму. Свою роботу М.М. Покровський створив без застосування оригінальних джерел, на вже раніше опублікованому матеріалі, що суттєво знижує її науковий рівень. Проте, незважаючи на вказаний недолік, книга стала своєрідним орієнтиром для дослідників, які займалися вивченням історії Болгарії та оцінювали зовнішню політику цієї країни в контексті стосунків Софії і Санкт-Петербурга.

Вказаний вище підхід до висвітлення історії болгарсько-російських відносин останньої чверті XIX ст. домінував у радянській науці протягом 1920–1930 рр. Проте наприкінці 1920-х з'явилася альтернативна йому концепція характеристики взаємин між країнами. У 1928 р. було опубліковано роботу⁶ відомого вченого, викладача Московського університету С.Д. Сказкіна, в якій відзначалося, що царизм не мав загарбницьких намірів стосовно Болгарії та не прагнув перетворити цю балканську країну на свою колонію або заморську губернію. Серед основних аргументів на користь своєї позиції дослідник називає відсутність економічних інтересів Росії у Болгарії, підкреслюючи головну мету Петербурга на Балканах – встановлення вигідного для себе режиму в Босфорі та Дарданеллах. На думку автора, у 1880-х роках «радикальне рішення щодо проток не входило у плани російського уряду, який намагався запобігти їх загарбанню Англією»⁷.

Протягом кінця 1920-х – першої половини 1930-х років концепція С.Д. Сказкіна перебувала у затінку робіт представ-

ників «школи М.М. Покровського». Проте у другій половині 1930-х років вона відіграла помітну роль у трансформації оціночного підходу дослідників до характеристики взаємовідносин Софії і Петербурга.

Поступове посилення авторитарних рис політичного режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років вплинуло на розвиток історичної науки в Радянському Союзі. Міжнародні відносини почали розглядатися у контексті класової боротьби, а посилення на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна тепер були обов'язковим елементом наукового дослідження. Всі ці зміни позначалися на об'єктивності й якості історичних видань⁸.

У роботі⁹ В.В. Радева, надрукованій 1930 р. в Харкові, характеризується міжнародний курс Болгарії кінця XIX – початку XX ст. Дослідник відніс «стамболовістську» партію до числа «буржуазних» угруповань, котрі забезпечували опору болгарському монарху Фердинанду. Останній був керівником національної політики держави, а НЛП, на думку автора, відзначалася цілковитою солідарністю з Кобургом у питанні про розширення території країни за рахунок «когось із своїх сусідів». Також історик відзначає, що Фердинанд залучав до влади лідерів «стамболовістів» у 1903 і 1913 роках, тобто саме у той момент, коли на міжнародній арені Софії потрібна була підтримка Австро-Угорщини і Німеччини¹⁰.

Деякі твердження автора є доволі суперечливими. Наприклад, протягом 1887–1894 рр. зовнішню політику країни визначав не князь, як вважав В.В. Радев, а прем'єр-міністр. У цей період Софія втілювала у життя «стамболовістську» концепцію вирішення національного питання, яка полягала у спробах зміцнити позиції Екзархату в Македонії і Фракії та у такий спосіб забезпечити болгарську ідентичність населення зазначених територій Порти. Лише після відставки С. Стамболова Фердинанд отримав змогу впливати на міжнародну орієнтацію держави, призначаючи кабінети міністрів на власний розсуд. Остаточо монарх підпорядкував собі зовнішню політику Болгарії лише 1911 р., коли було скасовано ст. 17 Тирновської конституції, згідно з якою укладання міжнародних угод здійснювалося урядом тільки після ухвали Народними зборами.

Стаття¹¹ П.П. Павловича представляє собою типове наукове дослідження часів сталінського режиму. Цитування класиків марксизму-ленінізму (в деяких випадках недоцільне), а також використання тенденційно підібраних документів – основні риси цієї роботи. Політика царської Росії у Болгарії впродовж 1880–1890 рр. характеризується як «авантюристична і театральна», а невдачі Санкт-Петербурга, на думку автора, були цілком закономірними. Позиція С. Стамболова по відношенню до заходів царської дипломатії не визначається П.П. Павловичем як зрадницька та виправдовується державними інтересами Софії, які не співпадали з прагненнями Російської імперії¹².

Дослідник зазначає, що у 1886 р. задумам С. Стамболова допомогла міжнародна ситуація. Бажання голови Регентської ради обмежити вплив Санкт-Петербурга на Болгарію підтримували Великобританія, Австро-Угорщина і Німеччина, яких не влаштовувала перспектива посилення позицій Російської імперії на Балканах. У результаті події 1886 р. сприяли зближенню Софії з Лондоном, Віднем і Берліном.

Що ж стосується місії Н. Каульбарса, то з самого початку, на думку автора, вона була приречена на невдачу. П.П. Павлович пише, що поведінка барона як покровителя Болгарії виглядала зовсім недоречною, «...адже звільнити країну, після її порятунку від впливу царської Росії не було від кого»¹³.

Офіційно розірвавши дипломатичні відносини, Росія змінила тактику відкритого втручання у внутрішні справи Болгарії, намагаючись організувати в Князівстві повстання і заколоти, вбивства і диверсійні акти з метою планомірного підриву державного устрою. Як доказ цьому автор наводить документи з архівів Російської імперії, де міститься інформація про підготовку військових переворотів у 1886 і 1887 роках¹⁴.

Безперечною заслугою П. П. Павловича є введення до наукового обігу неопублікованих раніше історичних джерел – переписки Міністерства закордонних справ Російської імперії зі своїми дипломатичними представниками у Туреччині, Сербії, Румунії, Австро-Угорщині тощо. Проте дослідження історика не позбавлене деяких негативних рис. Автор надмірно захоплюється критикою зовнішньої політики Санкт-Петербурга по від-

ношенню до Болгарії, натомість політична ситуація, що склалася у цій балканській країні протягом 1886–1894 рр., виявилася недостатньо розкритою. Діяльність місії Н. Каульбарса також висвітлена поверхово. А представлена у статті теза про сприяння Великобританії, Австро-Угорщини і Німеччини політиці С. Стамболова не знаходить підтвердження фактичним матеріалом.

Отже, період кінця 1920-х – початок 1930-х років для радянської історичної науки пройшов під знаком кардинальної переоцінки дореволюційного доробку російських вчених-славістів. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії дослідники почали засуджувати, вважаючи цілком виправданим спротив С. Стамболова намаганням імператора Александра III підкорити Князівство волі Росії. При цьому зовнішня політика прем'єра і урядів НЛП наприкінці XIX – на початку XX ст. розкривалася не достатньо глибоко, а її особливості губилися на тлі розгорнутої критики заходів царського уряду на Балканах.

Варто відзначити, що подібна однозначність трактовки історії Болгарії радянськими вченими пояснювалася у тому числі й доволі вузькою джерельною базою, представленою кількома збірниками¹⁵ тенденційно підібраних документів. Розширити список джерел за рахунок болгарських матеріалів було досить проблематично, адже дипломатичні відносини між Софією і Москвою встановилися лише у 1935 р. Проте навіть після їхнього започаткування міждержавні наукові зв'язки залишалися обмеженими.

Значних втрат зазнав кадровий склад радянських вчених під час сталінського режиму. У зв'язку зі «справою славістів» 1933–1934 рр. жертвами репресій стало чимало істориків¹⁶. 1934 року припинив роботу Інститут слов'янознавства, який пропрацював лише три роки. Ці події були пов'язані з розпочатим наступом на славістику як поширену в нацистській Німеччині «реакційну науку». Наприкінці 30-х років XX ст., коли в Радянському Союзі вже існував тоталітарний режим, ця галузь переживала глибоку кризу. Але, незважаючи на тяжкі обставини, дослідження історії Болгарії продовжувалися.

19 липня 1934 р. Й.В. Сталін написав листа членам Політбюро ЦК ВКП(б) під заголовком «Про статтю Енгельса

„Зовнішня політика російського царизму“». В ньому автор критично ставиться до інтерпретації німецьким філософом причин імперіалістичних війн і конфліктів кінця XIX ст., не погоджуючись, що прагнення Росії отримати контроль над Босфором і Дарданеллами було одним із основних факторів дестабілізації міжнародних відносин. На думку Й.В. Сталіна, в загостренні суперечностей між великими державами наприкінці позаминого століття, винні у рівній мірі всі країни. Радянський лідер також заперечує твердження Ф. Енгельса про можливі позитивні наслідки поразки відсталої та патріархальної Росії в її протистоянні з Німеччиною. Цей лист Й.В. Сталіна змусив радянських вчених по-новому оцінити політику Петербурга на Балканах.

У січні 1936 р. Раднаркомом і ЦК ВКП(б) було проголошено, що погляди, властиві представникам так званої «школи М.М. Покровського», є шкідливими для історичної науки, а також помилковими у трактуванні марксизму. Методологічні підходи вчених, які поділяли точку зору видатного російського історика-марксиста щодо інтерпретації зовнішньої політики Російської імперії, жорстко критикувалися на шпальтах газет «Правда» та «Известия». На адресу вже покійного на той час М.М. Покровського було висунуто політичні й наукові звинувачення у схильності до «вульгарного соціологізму», «антимарксизму», «антипатріотизму» і «очорнення історії Росії».

Однак традиції, закладені в радянській історичній науці у 1920-х роках, виявилися стійкими. Вплив робіт істориків «школи М.М. Покровського» на дослідження авторів, котрі продовжували вивчати політику Санкт-Петербурга на Балканах, відчувався й надалі. Прикладом цього є надрукована 1939 р. студентська робота¹⁷ відомого вченого-болгариста С.І. Сідельнікова, який на той час навчався у Ленінградському державному університеті. Характеризуючи зовнішню політику уряду С. Стамболова, автор відзначає, що прем'єр-міністр боровся не проти російського народу взагалі, а проти заходів царизму. «Болгарський народ був вдячний росіянам за визволення від турецького панування, – пише С.І. Сідельніков, – але він не підкорювався владі Білого царя, яка тримала у рабському

становищі десятки мільйонів своїх підданих та намагалася перетворити князівство на свою заморську губернію»¹⁸.

С.І. Сідельніков докладно розглядає перебіг болгарської кризи 1886 р., шукаючи відповідь на запитання, якому його попередники не приділяли належної уваги: чому С. Стамболов, котрий мав доволі складні відносини з першим болгарським князем Александром фон Батенбергом, старався повернути його до влади у 1886 р.? Автор вважає, що регент сприймав колишнього монарха як символ боротьби з Росією. Через це він зробив усе заради відновлення прав А. Батенберга на престол.

Історик також аналізує причини провалу дипломатичної місії генерал-майора Н. Каульбарса у Болгарії: «Важливе завдання по нормалізації відносин з Софією було доручено особі, котра не розумілася на особливостях дипломатії. Улюбленець царя все робив на свій страх і ризик, не узгоджуючи дії з міністерством» [26, с. 154]. Холодне ставлення до російських посланців з боку більшості населення сам барон Н. Каульбарс пояснював інтригами С. Стамболова, який тримав народ у страху. «Насправді ж, – зазначає С.І. Сідельніков, – у Болгарії нараховувалося чимало незадоволених русифікаторською політикою Санкт-Петербурга»¹⁹.

Розрив Росією дипломатичних відносин з Софією історик оцінює як поразку та вияв слабкості царської дипломатії. «Не зумівши перемогти князівство у відкритому протистоянні, Санкт-Петербург пішов на злочин проти болгарського народу, намагаючись 1887 р. організувати у Болгарії військовий переворот» – аналізує автор подальші події. І цього разу не досягнувши своєї мети, російський уряд відступив, однак продовжував виношувати ідею про перетворення Болгарії на плацдарм для боротьби за Константинополь²⁰.

До зовнішньої політики уряду С. Стамболова в цілому С.І. Сідельніков ставиться з розумінням, виправдовуючи її прагненнями болгарського народу створити повноцінну державу, спроможну відстоювати власні національні інтереси на міжнародній арені.

У 1941 р. вищезгаданий лист Й.В. Сталіна «Про статтю Енгельса „Зовнішня політика російського царизму“»²¹ було надруковано в журналі «Большевик». Ця публікація значно при-

скорила процес переоцінки зовнішньої політики Російської імперії кінця ХІХ ст. Лояльні до комуністичного режиму вчені взяли на озброєння деякі тези «вождя народів» та почали менш критично ставитися до заходів Санкт-Петербурга на Балканах.

На початку 1940-х років історики-славісти активніше продовжили свої дослідження. Очевидність загрози з боку нацистської Німеччини, що нависла над країнами Центральної та Східної Європи, у тому числі й СРСР, актуалізувала ідею слов'янської єдності. Саме тому вивчення історії і культури Болгарії в Радянському Союзі стало популярним. З таборів було звільнено репресованих у середині 1930-х років спеціалістів, які відновили свою дослідницьку роботу²².

Зі вступом СРСР у Другу світову війну завершилася трансформація підходу радянських істориків до характеристики зовнішньої політики Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії та інших країн регіону почало визначатися як особлива місія захисту молодих слов'янських держав Південно-Східної Європи від експансії Німеччини і Австро-Угорщини. Невдалі спроби Росії відновити добрі взаємини з Софією пояснювалися не прорахунками уряду, а інтригами з боку Берліна і Відня та небажанням правлячих кіл Болгарії співпрацювати з Санкт-Петербургом. Після завершення Другої світової війни зазначені тенденції стали панівними.

Ще з середини 1930-х років поступових змін зазнала й тематика досліджень радянських славістів. Вчені значно більше уваги почали приділяти першим двадцяти рокам ХХ ст. Об'єктом їхнього вивчення стали Балканські війни, зовнішня політика царя Фердинанда і болгарських урядів (у тому числі «стамболовістських») напередодні Першої світової війни²³.

Історики А.А. Могилевич і М.Е. Айрапетян у своїй статті²⁴ в основному роблять акцент на взаєминах Росії і Болгарії після Другої балканської війни. Коаліційний уряд «стамболовістів», «радославовістів»* і «тончевістів»**, який прийшов до влади у

---

* Політичне угруповання створене 1886 року колишніми членами Ліберальної партії, які об'єдналися навколо Василя Радославова.

липні 1913 р., взяв, за визначенням авторів, «...твердий курс на розрив з Санкт-Петербургом і зближення з Віднем. У результаті російсько-болгарські відносини змінилися настільки, що колишня дружба канула у вічність»²⁵. Називаючи зміну зовнішньої орієнтації Софії основною причиною ускладнення двосторонніх взаємин, А.А. Могилевич і М.Е. Айрапетян виправдовують заходи Санкт-Петербурга на Балканах, що є типовим прийомом для радянських авторів того часу.

У роботах²⁶ львівського історика Б.І. Распутніса також аналізується міжнародна політика болгарських урядів на початку минулого століття. «Зростаюча молода буржуазія країни, – пише автор, – прагнула розширити сферу своєї діяльності, у першу чергу, за рахунок європейських володінь Туреччини. Об'єктом її суперечностей з іншими державами півострова стала Македонія – важлива у стратегічному відношенні область»²⁷. Номінально незалежна Болгарія, на думку дослідника, фактично перебувала під економічним і політичним впливом великих держав. Однак історик визнає той факт, що уряди Болгарії намагалися проводити більш-менш самостійну політику, яка визначалася інтересами національної буржуазії і правлячих династій. Це виражалося у виборі «покровителя» серед імперіалістичних держав²⁸.

Значний внесок у дослідження теми міжнародного положення Болгарії, а також внутрішньої ситуації в цій країні напередодні та під час Першої світової війни зробив донецький вчений С.Ш. Грінберг²⁹. В одній із своїх робіт він детально розглянув обставини відставки уряду С. Данева та приходу до влади коаліції «ліберальної концентрації» у складі «стамболовістів», «радославовістів» і «тончевістів» у липні 1913 р. Автор підкреслює схвальне ставлення царя Фердинанда до зовнішньополітичної орієнтації зазначених партій на країни Троїстого союзу. Дослідник вважає, що Софія була готова приєднатися до блоку Центральних держав ще до початку Першої світової війни. Однак тоді цим планам завадила Німеччина³⁰.

** Представники Младоліберальної партії, створеної 1904 р. Дімітром Тончевим.

Після початку бойових дій уже Болгарія не поспішала втручатися у збройний конфлікт. На думку С.Ш. Грінберга, Софія чекала слушної нагоди та більш зручної ситуації на фронтах. Він зазначає, що Болгарське царство, формально залишаючись нейтральною державою, таємно допомагало австро-німецькому блоку і Османській імперії. Щоправда, у чому саме полягало це сприяння, автор не уточнює³¹.

С.Ш. Грінберг також розглядає ідеологічну підготовку до війни на боці Німеччини і Австро-Угорщини, що її проводив уряд «ліберальної концентрації». Посилаючись на провладні газети, дослідник звертає увагу на намагання «стамболовістів» і їхніх союзників очорнити в очах болгарського народу образ Росії. Проте, на думку автора, ця пропаганда не знаходила підтримки серед широких верств населення країни³².

Більш глибоке уявлення про тенденції, характерні радянській історіографії у висвітленні російсько-болгарських взаємовідносин 1880-х років, дає стаття³³ львівського історика О.С. Бейліса. У ній викладено розгляд вже згадуваних нами робіт М.М. Покровського, П.П. Павловича і С.Д. Сказкіна, опублікованих у 1920-х роках. Автор категорично не погоджується з дослідниками, які аналізували політику Санкт-Петербурга по відношенню до Болгарії як колоніальну. Робота М.М. Покровського, за визначенням О.С. Бейліса, «...написана під впливом вульгарного економічного матеріалізму і не внесла нічого нового для розуміння російсько-болгарських відносин»³⁴. Стаття ж П.П. Павловича має тенденційний характер та ґрунтується на матеріалах, підібраних з наміром доказати агресивність російських планів на Балканах³⁵. А от тезу С.Д. Сказкіна про неагресивність політики Санкт-Петербурга в регіоні історик повністю підтримує, констатує, що протягом останньої чверті XIX ст. Росія не мала жодних економічних інтересів у Болгарії³⁶.

Роботі О.С. Бейліса притаманні очевидні недоліки. Вона виконана під впливом офіційної позиції влади в СРСР щодо інтерпретації історії російсько-болгарських відносин в останній чверті XIX ст. До того ж історіографічний огляд автора не вичерпний. Він проігнорував низку праць, опублікованих в Радянському Союзі протягом 1920–1930 рр., які безпосередньо

стосуються тематики його дослідження – це статті П. Северцева і С.І. Сідельнікова.

Першою в СРСР фундаментальною працею з історії Болгарії є двотомник³⁷ під редакцією П.М. Третьякова, С.О. Нікітіна і Л.Б. Валева, робота над яким розпочалася за часів сталінського режиму, однак надруковано його було у 1954 р. – вже після смерті «вождя народів». І.М. Частухін та І.В. Козьменко – автори розділів першого тому, присвячених періоду правління «стамболовістів» і політичній кризі 1886–1887 рр. Вони називають С. Стамболова «непримиримим ворогом російського впливу» та вказують на «тісний зв'язок між угрупованням його прибічників і західноєвропейськими монополістичними об'єднаннями й торгівельними фірмами»³⁸. «Стамболовісти», підтримуючи «реакційну політику Батенберга», на відміну від прихильників орієнтації Болгарії на Росію, діяли впевнено та енергійно, завдяки чому їм вдалося перемогти у боротьбі за владу³⁹.

У цьому ж томі аналізується й зовнішня політика Софії періоду прем'єрства С. Стамболова. І.М. Частухін і І.В. Козьменко підкреслюють, що найбільш вразливим місцем Князівства на чолі з Фердинандом Саксен-Кобург-Готським залишалася його невизнаність великими європейськими державами. Голова уряду, в якого з князем постійно виникали суперечки, був схильний піти на примирення з Росією. Він намагався розпочати переговори з Александром III, проте імператор відмовився співпрацювати з болгарським прем'єр-міністром і давати йому будь-які гарантії невтручання у справи Князівства. Після цього С. Стамболов звернувся до Великобританії, розраховуючи на її сприяння визнанню Болгарії західноєвропейськими державами. Проте і вказаному плану не судитися реалізуватися. Фердинанд, заручившись підтримкою впливових опозиційних сил Болгарії, розпочав закулісні переговори з Росією⁴⁰, яка продовжувала вимагати відставки одіозного прем'єра. Врешті-решт князь пішов на компроміс, відсторонивши 1894 р. уряд «стамболовістів» від влади. Курс Софії на зближення з Санкт-Петербургом завершився відновленням 1895 р. дипломатичних відносин між двома країнами.

Докладно розглядаючи зазначені вище питання, І.М. Частухін і І.В. Козьменко не приділили належної уваги іншим заходам уряду С. Стамболова на міжнародній арені – відношенням Болгарії з Османською імперією та спробам першої вирішити македонську проблему на свою користь, без яких характеристика зовнішньої політики «стамболовістів» у 1887–1894 рр. є неповною.

У наступних розділах першого тому «Історії Болгарії» діяльність урядів НЛП згадується неодноразово. Так, розглядаючи період 1903–1908 рр., коли при владі в країні знову знаходилися «стамболовісти», І.В. Козьменко і В.Д. Конобеев вказують на активізацію підготовки Софії до збройного конфлікту з Портою, головною метою якого було визволення Македонії. Дослідники звертають увагу на той факт, що протягом зазначеного часу болгарський уряд значно посилив агітацію серед християнського населення Салонікського, Бітольського і Скопського віластів Османської імперії, все частіше інспірував діяльність четників на території Порти і сприяв нелегальній доставці для них зброї через власний кордон⁴¹. Незадовго до початку Балканських війн 1912–1913 рр., зазначає ще один співавтор двотомника – М.А. Бірман, НЛП та інші ліберальні партії країни, які орієнтувалися на австро-німецький блок, відкрито виступали за війну проти Туреччини⁴².

Зовнішньополітичний курс коаліційного уряду «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» напередодні та під час Першої світової війни характеризується М.А. Бірманом як «антислов'янський і пронімецький»⁴³. Проти нього, на думку історика, виступали «широкі народні маси болгарського суспільства». Саме тому позиції кабінету міністрів В. Радославова були хиткими. Відчуваючи це, уряд «маскував свої справжні наміри і потайки продовжував втягувати Болгарію в табір австро-німецького імперіалізму»⁴⁴.

На відміну від попередніх робіт радянських авторів в «Історії Болгарії» деякі питання, пов'язані з зовнішньою політикою С. Стамболова і урядів НЛП, знаходять більш детальне висвітлення. Це вдалося завдяки залученню дослідниками, які брали участь у створенні двотомника, широкої джерельної бази,

а також праць болгарських істориків. Проте «Історія Болгарії» не позбавлена й деяких недоліків. Застосування авторами класового підходу для характеристики міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст., а також ідеалізація зовнішньої політики Росії на Балканах не сприяли об'єктивному аналізу діяльності С. Стамболова та урядів Народно-ліберальної «стамболовістської» партії.

Таким чином, протягом 1928–1953 рр. в Радянському Союзі не було написано жодної монографії, присвяченої темі, яку ми розглядаємо. Подібна ситуація визначалася кількома причинами – пріоритетністю для вчених іншої проблематики дослідження, а також обмеженістю наукових зв'язків між Болгарією і СРСР, що почали розширятися лише після завершення Другої світової війни.

Визначаючи внесок істориків періоду сталінського режиму у вивчення зазначеної теми, слід відзначити, що періоди 1887–1894 рр., 1899 р., 1903–1908 рр. і 1913–1918 рр., коли представники НЛП перебували при владі, не знайшли належного розгляду на сторінках радянських наукових видань. Поза увагою дослідників залишилися такі важливі складові зовнішньої політики урядів «стамболовістів», як спроби вирішити на користь Софії македонське питання та взаємини Болгарії з сусідніми балканськими країнами, що губляться на тлі більш докладного висвітлення її відносин з великими державами.

Оцінка радянськими авторами позиції С. Стамболова і урядів Народно-ліберальної партії на міжнародній арені знаходиться у прямій залежності від інтерпретації істориками зовнішньої політики Росії кінця XIX – початку XX ст. Спроби Санкт-Петербурга посилити свій вплив на Балканах засуджувались як втручання у внутрішні справи суверенної держави. Поряд із цим діяльність «стамболовістів», котрі протистояли Росії, на думку вчених, цілком відповідала національним інтересам Болгарії і тому сприймалася позитивно.

По мірі зростання амбіцій СРСР та загострення міжнародних відносин наприкінці 1930-х років, а також під впливом влади радянські дослідники переглянули своє ставлення до зовнішньої політики Російської імперії, почавши відверто виправдовувати

її. Тому С. Стамболов і його прибічники – Д. Греков, Д. Петков, Н. Генадієв, які заважали Санкт-Петербургу виконувати місію захисника слов'янських країн від австро-угорської і німецької експансії, в наукових роботах з історії Болгарії, написаних під час та після Другої світової війни, характеризуються як одіозні постаті. Ця тенденція виявилася стійкою, тому зберігалася в радянській історичній науці й після смерті Й. Сталіна (1953 р.) – у період «хрущовської відлиги» і «брежневського застою».

---

¹ Овсяный Н.Р. Болгария и болгары / Н. Р. Овсяный. – СПб., 1900; Погодин А.Л. История Болгарии / А.Л. Погодин. – СПб., 1910; Ястребов Н.В., Лавров П.А. История болгарского народа / Н.В. Ястребов, П.А. Лавров. – Петроградъ, 1916.

² Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений / Э. Гримм // Новый восток. – 1924. – Кн. 5. – С. 68–85; Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М.Н. Покровский. – М., 1923; Северцев П. Царская дипломатия на Балканах: из воспоминаний / П. Северцев // Международная жизнь. – 1923. – № 1. – С. 148–160.

³ Бейлис А.С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А.С. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3. – С. 83–102.

⁴ Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1899–1903) / М. Палангурски. – Велико Търново, 1996; Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894) / А. Пантев. – София, 1972.

⁵ Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М.Н. Покровский. – М., 1923.

⁶ Сказкин С.Д. Конец австро-русско-германского союза: Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX ст. / С.Д. Сказкин. – М., 1928. – Т. 1.

⁷ Там же. – С. 29.

⁸ Копосов Н. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Н. Копосов. – М., 2005. – С. 183.

⁹ Радєв В.В. Національне питання на Балканах / В.В. Радєв. – Харків, 1930.

- ¹⁰ Там же. – С. 18.
- ¹¹ Павлович П.П. Авантюры русского царизма в Болгарии в 80-х и 90-х гг. / П.П. Павлович // Борьба классов. – 1933. – № 6. – С. 107–125.
- ¹² Там же. – С. 110.
- ¹³ Там же. – С. 111.
- ¹⁴ Там же. – С. 120.
- ¹⁵ Авантюры русского царизма в Болгарии. Сборник документов / Сост. П.П. Павлович. – М., 1935; Документы из секретного архива русского правительства. – София, 1892.
- ¹⁶ Аксёнова Е.П. Из истории советской славистики в 1930-е годы / Е.П. Аксёнова // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 83.
- ¹⁷ Сидельников С.И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) / С.И. Сидельников // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – 1939. – № 36. – Вып. 3. – С. 145–180.
- ¹⁸ Там же. – С. 153.
- ¹⁹ Там же. – С. 154.
- ²⁰ Там же. – С. 180.
- ²¹ Сталин И.В. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» / И.В. Сталин // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 1–5.
- ²² Горяинов А.Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х годов: некоторые неизвестные страницы их истории советской науки / А.Н. Горяинов // Советское славяноведение. – 1990. – № 2. – С. 78–89.
- ²³ Виноградов К.Б. Внешняя политика и дипломатия Австро-Венгрии в начале балканских войн (октябрь 1912 – январь 1913 г.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук / К.Б. Виноградов. – М., 1953; Жебокрицкий В.А. Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 года / В.А. Жебокрицкий // Научные записки Киевского государственного университета им. Шевченко. – 1949. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 161–180; Магазинер С. Балканские войны 1912–1913 годов / С. Магазинер // Исторический журнал. – М., 1941. – № 6. – С. 70–77; Трухнов Г.М. Германская политика провокаций в начале первой балканской войны / Г.М. Трухнов // Учёные записки Белорусского государственного университета, 1950. – Вып. 10. – С. 115–155.
- ²⁴ Могилевич А., Айрапетян М. Европейская дипломатия и балканские войны (1912–1913 гг.) / А. Могилевич, М. Айрапетян // Военно-исторический сборник. – 1939. – № 3. – С. 68–91.
- ²⁵ Там же. – С. 68.

²⁶ Распутнис Б.И. Борьба империалистических держав за Балканы в первое десятилетие XX века / Б.И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка, 1949. – Вип. 2. – С. 55–59; Распутнис Б.И. Образование Балканского союза 1912 г. и европейская дипломатия / Б.И. Распутнис // Научные работы студентов Львовского государственного университета им. Франко. – 1948. – Сб. 1. – С. 7–26.

²⁷ Распутнис Б.И. Борьба империалистических держав за Балканы в первое десятилетие XX века / Б.И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка, 1949. – Вип. 2. – С. 57.

²⁸ Распутнис Б.И. Борьба империалистических держав за Балканы в первое десятилетие XX века / Б.И. Распутнис // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка, 1949. – Вип. 2. – С. 58.

²⁹ Гринберг С.Ш. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912–1914 гг.) / С. Ш. Гринберг // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 291–335; Гринберг С.Ш. Вступление Болгарии в Первую мировую войну. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / С.Ш. Гринберг. – М., 1945; Гринберг С.Ш. Первая мировая война и болгарский народ / С.Ш. Гринберг // Исторические записки. – 1947. – № 21. – С. 202–221.

³⁰ Гринберг С.Ш. Первая мировая война и болгарский народ / С.Ш. Гринберг // Исторические записки. – 1947. – № 21. – С. 203.

³¹ Там же.

³² Там же. – С. 207.

³³ Бейлис А.С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А.С. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3. – С. 83–102.

³⁴ Там же. – С. 101–102.

³⁵ Там же. – С. 101.

³⁶ Там же.

³⁷ История Болгарии / Под ред. П.Н. Третьякова, С.А. Никитина. – М., 1954, Т. 1.

³⁸ Там же. – С. 397.

³⁹ Там же. – С. 397.

⁴⁰ Там же. – С. 404.

⁴¹ Там же. – С. 475.

⁴² Там же. – С. 483.

⁴³ Там же. – С. 500.

⁴⁴ Там же.